

PER-AXEL WIKTORSSON

Några sätt att datera medeltida laghandskrifter

I november 2003 disputerade Patrik Åström på sin avhandling *Senmedeltida svenska lagböcker. 136 lands- och stadslagshandskrifter. Dateringar och dateringsproblem*. Stockholm 2003 (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New series 32. ISBN 91-22-02043-8).

Innehåll

Inledning (s. 15–35)

I inledningen presenterar Patrik Åström den medeltida svenska skriftkulturen. Han berättar om böcker på latin och svenska och anger lagböckernas plats i denna helhet. Åström för också en diskussion om hur produktionen av lagböcker ser ut över tiden. Tonvikten i avhandlingen ligger på en undersökning av *åldern* hos sådana medeltida svenskspråkiga handskrifter, som innehåller en eller två av lagarna *Magnus Erikssons landslag* (MELL), *Kristoffers landslag* (KrLL) och *Magnus Erikssons stadslag* (StL).

Syftet med avhandlingen är att "a) datera lagböckerna, b) jämföra resultatet och värdet av olika dateringsmetoder, c) pröva hållbarheten hos dateringarna i [Schlyters arbete] *Samling af Sweriges gamla lagar* [och] d) ge en bild av lagboksproduktionens utveckling över tid" (s. 16 f.). — *Metoden* utgörs av a) en textuell metod för datering, b) en metod för att datera genom vattenmärken, c) en jämförelse mellan dateringarna med dessa båda metoder och därefter en jämförelse med dateringarna hos Schlyter. — *Materialet* till undersökningen består av medeltida lagböcker på svenska som innehåller MELL, KrLL och StL och som finns i svenska och danska bibliotek. Endast s.k. primära skriftföljder dateras närmare.

Åström ger en *allmän* bakgrund till sitt arbete och skildrar lagstiftningen i Sverige under medeltiden (s. 17–20). Han ställer vidare upp tre teoretiska modeller för spridningen av handskrivna böcker under medeltiden (s. 20–28). Modell A utgår från en "rak" tillväxt av bokproduktionen: allt fler handskrifter har producerats i takt med ökad skrivkunnighet. Modell B bygger på en behovsrelaterad tillväxt av bokproduktionen: "Efter att ett visst behov [av böcker] tillfredsställts avtar produktionen drastiskt, fram till den tidpunkt när ett nytt behov uppstår" (s. 21). Modell C är en modifierad behovsmodell: "Efter ett inledande skede av 'massproduktion', planar kurvan ut och hamnar på en relativt konstant nivå, som speglar både behovet av att ersätta förstörda böcker och den efterfrågan en stigande läsförmåga gett upphov till" (s. 22). — Åström konstaterar också att den ökande tillgången på skrivare och de förbättrade ekonomiska villkoren för bokframställningen under senmedeltiden gjorde att produktionen i sin helhet ökade successivt.

Författaren skisserar den medeltida litterära processen (s. 28–31) och delar på sedvanligt sätt upp processen i leden produktion, distribution och konsumtion. Han *definierar* därefter några termer som framställningen bygger på (s. 31–35). I allmänhet betecknar termen *handskrift* a) *kodex* (= 'bok') eller b) *textbärare*. Åström använder i stället fyra olika termer: 1) *Verk* = 'en abstrakt, avgränsbar och sammanhängande följd av ord, med en eller flera upphovsmän', 2) *Textvittne* = 'den fysiska representationen av ett verk', 3) *Bok* = 'samling hopstående blad med omslag', 4) *Skriftföljd* = 'en etapp': Textvittnet eller *textvittnena* av ett verk i en handskriven bok kan ha skrivits i flera etapper (s. 34). — En *primär skriftföljd* är en skriftföljd, som är avsedd att utgöra en egen avslutad enhet. En *sekundär skriftföljd* består av *nya* meddelanden på det papper eller pergament, där den primära skriftföljden står.

Undersökningens omfattning (s. 36–54)

Landskapslagarna ingår ej i undersökningen. I de undersökta lagböckerna skiljs de primära skriftföljderna ut främst med hjälp av paleografin. Åströms och Schlyters uppfattningar om antalet skriftföljder i de olika böckerna stämmer oftast överens. Men i några fall skiljer sig uppfattningarna åt och dessa redovisas närmare (s. 38–45). S. 46–52 ägnas åt komplexa primära skriftföljder, d.v.s. sådana "primära skriftföljder som på paleografiska och kodikologiska grunder inte är lika självklart avgränsbara som flertalet". De delas in i fyra grupper.

Dateringsgrunderna i *Samling af Sweriges gamla lagar* (s. 55–66)

Åström utgår från att *vissa* av Schlyters kriterier för dateringen fortfarande är användbara, medan andra inte längre är det. Schlyter använde "1) paleografiska, 2) textuella (innehållsliga), 3) språkliga och 4) kodikologiska kriterier".

När det gäller *den paleografiska dateringen* invänder Åström mot Schlyters förmodade uppfattning att präntade skriftföljder skulle vara äldre än sådana som är skrivna med kursiv stil. Huvudhandskriftstyperna under denna tid var (s. 58) *textura* ('pränt'), *bastarda* ('bokkursiv') och *cancellaresca* ('renodlad kursiv'). Färdigheten i pränt och bokkursiv var mycket utbredd vid medeltidens slut, men jämsides härmed blev den renodlade kursiven allt vanligare, vilket pekar på en ökad läs- och skrivkunnighet. Paleografin är i många fall den enda dateringsgrund vi har. Problemet med den är att den enskilda handstilen kan ha drag, som inte stämmer överens med den allmänna tendensen. Ändå kan man inte helt förbigå paleografin.

Vid *textuell datering* (s. 60–63) har man att ta ställning till textvittneas absoluta och relativa ålder. Den relativa åldern hos ett textvittne har ingenting att göra med dess tillkomst i tiden utan med dess förhållande till arketyper. Åström tar upp möjligheten att datera primära skriftföljder med hjälp av sekundära skriftföljder. En primär skriftföljd kan vara skriven efter den tidpunkt som ges av den sekundära skriftföljden. Därför måste denna typ av datering förkastas. Författaren diskuterar *språklig datering* (s. 64). Han invänder mot detta slags datering och säger att språket i en skriftföljd, som man daterar utifrån en viss språkhistorisk teori beträffande språkformen, aldrig kan visa att denna språk teori är sann eller falsk. Det blir en cirkelbevisning. S. 64–66 behandlas *kodikologisk datering*. Schlyter ansåg att pergamentböcker generellt var äldre än pappersböcker. Han "daterar så gott som alla pappersböcker till slutet snarare än mitten av 1400-talet" (s. 65). Men avhandlingsförfattaren invänder. Det finns bevis för att svenskar har skrivit böcker på papper redan under 1370-talet. Invändningarna mot Schlyters fyra kriterier sammanfattas på följande sätt: 1) Med den paleografiska metoden kan man endast uppnå dateringar inom vida tidsramar, 2) Textuellt sett har Schlyter ibland lagt dateringen av sekundära skriftföljder till grund för dateringen av primära skriftföljder, 3) Språkformen kan inte användas för datering, eftersom graden av förlageberoende inte kan fastställas, 4) Kodikologiskt sett kan man inte utgå från att pergamentböcker var äldre än pappersböcker. Kvar står den textuella dateringen.

Datering på textuell grund (s. 67–139)

Kapitlet består av en genomgång av verk, som åtföljer lagarna i de undersökta böckerna. Detta utgör grunden för den dateringsmetod som här används och som består av tre olika steg, nämligen undersökning av:

- 1) skrivarnotisernas *direkta textuella* dateringsuppgifter,
- 2) *indirekta textuella* dateringskriterier: i textvittnen som är daterade eller *låter sig* dateras,
- 3) vattenmärkena.

När genomgången är klar, sammanställer författaren resultaten till en gemensam datering och jämför sedan med Schlyters dateringar. — De textuella dateringarna ger den *tidigaste* tidsgränsen. Vattenmärkena ger både en *tidigaste* och en *senaste* tidsgräns.

Det finns bara en typ av *direkt datering*, nämligen den datering som ingår i en skrivarnotis. När det gäller *indirekt datering* har man att utgå från tidsuppgifter i verken, som kan avse en historisk händelse, som i sin tur har gett upphov till verket i fråga. De sätter den *tidigaste* tidsgränsen. Det finns sålunda ett antal *daterade verk* i lagböckerna. Åström beskriver 43 stycken sådana i kronologisk ordning på s. 76–97. Det finns dessutom ett antal *daterbara verk* i lagböckerna. Författaren beskriver 27 stycken sådana på s. 98–125. Dessa senare verk kan man datera antingen a) därför att de har uppgifter om händelser eller personer, som i sin tur kan tidfästas, eller b) därför att andra källor ger upplysningar om tillkomsten av ett bestämt verk. — Till icke daterbara verk förs exempelvis domarregler, verk som behandlar edgång samt bibelcitater.

På s. 126–131 återvänder Åström till daterade sekundära skriftföljder som dateringsgrund. Om en *sekundär* skriftföljd innehåller ett textvittne med en datering, som är yngre än dateringen av den *primära* skriftföljden, har tidigare forskning lagt dateringen av den sekundära skriftföljden till grund för dateringen av den primära skriftföljden. Författaren diskuterar möjligheten att göra sådana dateringar. Två verktyper tas upp: dagsaktuella notiser och ägarnotiser.

Åström menar sammanfattningsvis att ett trettiotal skriftföljder kan tidfästas med hjälp av daterbara verk (s. 131–135). På s. 136 ff. jämför författaren sina resultat av den textuella dateringen med dateringarna hos Schlyter. Åström finner därvid att skiftföljderna inte *måste* vara äldre än vad Schlyter antar, men att de *kan* vara äldre. Bara den *tidigaste* tidpunkten för dateringen kan fastställas. Dateringarna bör sättas inom mycket vidare tidsramar än som har skett hos Schlyter (jfr bilaga 7, s. 227–232).

Vattenmärkesdatering (s. 140–168)

Användningen av papper som skrivmaterial i Väst- och Centraleuropa gynnades av att den påvliga kurian och det tysk-romerska kejsrerliga kansliet nyttjade skrivpapper från 1300-talets mitt. Det äldsta daterade pappersbrevet från det medeltida svenska området som har bevarats är utfärdat i Åbo 1350.

Papperet åstadkoms genom att träformar försedda med ett metallnät sänktes ned i pappersmassan. Nätet skapades av att ett antal s.k. varptrådar sattes fast i träformen. Vinkelrätt mot varptrådarna placerades s.k. kedjetrådar. Vattenmärken uppfanns mot slutet av 1200-talet. De åstadkoms genom att en trådfigur fästes på pappersformarnas nät. Den upphöjning som figuren bildade i formen skapade en förtunning av pappersmassan, vilken framstår som en avbildning av figuren. — Två pappersmakare, *formaren* och *guskaren* (en som lägger eller avtrycker pappersark från formen på pressfilt), arbetade med var sin pappersform samtidigt. På så sätt uppstod *twillingsmärken* eller *vattenmärkespar*. Pappersformarna rengjordes regelbundet och då ändrades märkenas form och man fick s.k. *slitvarianter*. En pappersform användes i högst ett år.

När det gäller *tillvägagångssättet vid vattenmärkesundersökningen* (s. 143–144) använder författaren "en kartläggning av samtliga vattenmärken i samtliga lagböcker på papper som Schlyter har daterat till 1500-talets förra hälft eller tidigare" (s. 143). På s. 144–147 förs en metoddiskussion om datering av vattenmärken. Författaren presenterar tre dateringsmöjligheter:

- A) *Direkt datering*: vid identiska vattenmärken. Den grundar sig på att ett vattenmärke i skriftföljden också finns i en daterad urkund.
- B) *Indirekt datering*: ett vattenmärke kan dateras, eftersom det finns i samma skriftföljd som ett *annat* vattenmärke, som i sin tur kan dateras enligt metod A.
- C) *Typologisk datering*: med en lägre grad av säkerhet, utgår från att vissa typer av vattenmärken har haft karaktären av "varumärken".

På s. 149 f. presenterar Åström sitt jämförelsematerial: han använder sig av kataloger med vattenmärken. I första hand brukas här kataloger av Gerhard Piccard, Charles Briquet och Nicolaj Lichacev. Dessutom använder Åström en icke publicerad genomgång av vattenmärkena i Riksarkivets och Uppsala universitetsbiblioteks pappersbrev från 1400-talet, gjord av Göte Paulsson.

Författaren undersöker därefter direkt eller indirekt daterbara vatten-

märken. A) Det gäller först vattenmärken i självdaterande skriftföljder (s. 154). Hit hör tabell 18 på s. 155. Nio olika handskrifter tas upp, bland dem AM46, troligen självdaterad till 1484. I denna handskrift förekommer fyra olika vattenmärken, som författaren daterar till tiden 1480–1490. B) På s. 155–158 tar Åström upp vattenmärken, som kan dateras med hjälp av vattenmärkeskataloger. Hit hör tabell 19 på s. 156. Här uppräknas 15 handskrifter. I handskrift J77 finns ett vattenmärke 128, som författaren vill identifiera med ett vattenmärke hos Piccard, Fyrfota djur 845. Piccard daterar det till tiden 1531–1532. C) Slutligen tar Åström på s. 158–164 upp vattenmärken som är typologiskt daterbara. Till detta skall användas tabell 21 på s. 160 f. I tabellen presenteras 42 olika vattenmärkestyper, bl.a. Armborst, som förs till tidsperioden 1410–1430. Inget påträffat vattenmärke i materialet kan identifieras med de Armborst som Piccard avbildar men de överensstämmer med typen, exempelvis i ett brev i Uppsala universitetsbibliotek daterat Floda 1427. Dateringen stämmer väl med den antagna tidsperioden.

Sammanfattningsvis konstaterar författaren att den typologiska vattenmärkesdateringen verkar vara ett säkrare underlag för dateringen än vad en paleografisk datering är (s. 167).

Sammanvägning av resultaten av de olika dateringarna (s. 169–175)

Tre delundersökningar har gjorts: det gäller 21 självdaterande skriftföljder, 41 textuellt daterade och daterbara skriftföljder utifrån andra texter än självdateringar samt 36 vattenmärkesgrundade dateringar av pappersböckerna. — Om man jämför med Schlyters dateringar i *Samling af Sveriges gamla lagar* finner man att Schlyter inte daterade någon enda pappershandskrift till 1400-talets förra hälft. Åström däremot daterar åtta pappershandskrifter till denna period. Det framgår också att Schlyters 1500-talsskriftföljder är äldre än han förmodade (s. 172). Däremot kan man konstatera att den relativa kronologi som av Schlyter har uppställts för de handskrifter som är besläktade oftast kan bibehållas även efter det att handskrifterna har daterats om.

Produktionen av lagböcker i det medeltida Sverige (s. 176–186)

Åström konstaterar att produktionen av lagböcker var större under tiden närmast efter lagverkens tillkomst än vad tidigare forskning har antagit.

Författaren tar också upp lagböckernas *proveniens*: var de är skrivna, av vem de är skrivna och för vem de är skrivna. Detta sker med hjälp av ett antal texttyper, som finns i lagböckerna vid sidan av de primära skriftföljderna. Sådana texttyper är kyrkobalkar, gårdsrätter och kalendarier.

Först tar författaren upp lagboksproduktionen över tiden (s. 176 ff.). Beträffande MELL kan produktionen ha varit större vid 1300-talets slut och 1400-talets början än vad som tidigare har antagits. Ett tecken på detta är att de flesta skriftföljderna är skrivna på pergament. Framställningen av lagböcker som innehåller MELL upphör nästan fullständigt vid 1500-talets början.

KrLL är den lag som dominerar under 1500-talets senare del. Men först i och med att KrLL trycktes år 1608 kom den att slutgiltigt ersätta MELL.

När det gäller StL verkar produktionen av handskrifter ligga tidigare än Schlyter har antagit. Det framställdes flera handskrifter av den vid 1300-talets slut och 1400-talets början än man tidigare har föreställt sig.

Författaren tar alltså även upp *lagböckernas följeverk som källor till produktion och proveniens* (s. 178–186). Dessa följeverk är oftast juridiska verk eller verk med juridisk anknytning. Hit hör kyrkobalkarna (s. 180–183), men dessa kan inte utan vidare användas för att avgöra en boks eller en skriftföljds proveniens. Det gäller inte minst Upplandslagens kyrkobalk, som kom att uppfattas som en naturlig del av MELL. — Detta är för övrigt också aktuellt vid stadganden som finns i landskapslagarna och som tillägg till MELL, KrLL och StL. Schlyter anser dem vara hämtade från landskapslagarna, men de skulle också kunna komma från fristående nu förlorade stadgor. — Om gårdsrätterna (s. 183 f.) kan sägas att de ger en antydning om vilken social grupp som ägarna av lagböckerna bör ha hört till. — Det är naturligt med kalendarier i lagböcker, eftersom lagarna ofta anger tidpunkter och tidsperioder och sådana kan beräknas med hjälp av kalendarier. Kalendarierna (s. 184 f.) skiftar till utseendet och kan föras till olika stift. Ibland är det svårt att avgöra om ett kalendarium tillhör den primära skriftföljden eller ej. Det kan möjligen antas att en bok med ett kalendarium för ett visst stift har ägts och brukats i stiftet, men det kan inte fastslås vem som har ägt en bok och när den har funnits inom stiftet. — Sammanfattningsvis framhåller Åström att några säkra uppgifter oftast inte kan utvinnas ur följeverken (s. 185 f.).

Till denna avhandling hör två fristående verk, som ännu så länge endast finns i manuskript. De är egentligen bilagor till avhandlingen, vilka inte har fått plats:

- 1) *Katalog över 136 senmedeltida svenska laghandskrifter*. Provvversion (125 s.)
- 2) *Vattenmärken i svenska medeltida laghandskrifter och Uppsala universitetsbiblioteks medeltida pappersbrev* (197 s.)

Synpunkter

Mina synpunkter på Patrik Åströms avhandling vill jag samla i en diskussion omkring olika dateringsgrunder. Först skall några synpunkter framföras beträffande den bakgrund som författaren ger till sin undersökning. Den bakgrund som Åström lämnar är mycket kunnigt skriven, men några intressanta punkter finns att diskutera.

På s. 19 f. har författaren en intressant uppfattning om att lagstiftningsverksamheten i vissa avseenden är resultatet mera av rådsaristokratiens strävanden än av kungamaktens. Upplandslagen (UpL) tillkom under kung Birger Magnussons minderårighet 1296. Tankegången kunde ha understötts ytterligare genom att hänvisa till att två lagar verkar ha tillkommit under kung Magnus Erikssons minderårighet, nämligen Södermannalagen (Sdml) 1327 och Hälsingelagen (HL) någon gång under 1320-talet.

På s. 20–23 presenteras tre teoretiska modeller för hur handskrivna böcker har spritts under medeltiden. Modell A presenterar en "rak" tillväxt av bokproduktionen. Här sägs att "allt fler handskrifter har producerats med tiden i takt med ökande skrivkunnighet" (s. 21). Det kan knappast ha varit skrivkunnigheten utan snarare behovet som har styrt produktionen. Säkert fanns det många skrivare som var redo att skriva, när behov uppstod. — Här presenteras också en modell C, som kallas en modifierad behovsmodell. Åström tänker sig att ett skede av "massproduktion" följs av en period, när kurvan planar ut och stannar på en relativt konstant nivå. Men figur 3 antyder att modell C visar en i det stora hela stegrad produktion av böcker. I stället måste behovet rätt snart ha mättats. Antalet användare var ju begränsat. Att man tryckte KrLL 1608 pekar på att man hade mycket få handskrifter. Kurvan borde egentligen stupa utför på slutet.

På s. 26 f. hävdar Åström att även häraderna har kunnat beställa och bekosta laghandskrifter. Han menar att landslagarna visar att häradet har varit en "juridisk person" och att därför häradsböter och intäkter av häradsallmänningarna "har kunnat användas för gemensamma ändamål". Men lagarna ger inga sådana uppgifter. MELL TgB 4 säger: "Och

häradet skall självt råda över de två delar, som äro kvar" och TgB 5: "Alla avgälder, som utgå från häradets allmänningar, skola delas bland häradets män allt efter som envar är jordägare i häradet, ...". Det kan alltså knappast ha funnits någon central kassa inom häradet, utan pengarna delades mellan bönderna. Vi har heller inga uppgifter om att häradet har ägt lagböcker. Så långt vi kan överblicka var det häradshövdingar som ägde lagböckerna.

Beträffande den medeltida litterära processen (s. 28–31) tar Åström upp rollen för uppdragsgivaren: "den som gett en författare i uppdrag att skriva ett verk". Författaren säger: "Den mest kända medeltida uppdragsgivaren är kung Birger Magnusson, som föranstaltade om att Upplandslagen skulle författas ...". Lagen tillkom 1296. Men på s. 19 säger författaren: "Upplandslagen är tillkommen under en förmyndarregim." Detta är riktigt. Birger var född omkring 1280. Den mest kände uppdragsgivaren torde därför utan tvekan i stället vara kung Magnus Eriksson.

På s. 36 f. nämner Åström att landskapslagarna undantas från hans undersökning. Men han menar att den rådande uppfattningen att inga handskrifter av landskapslagarna har skrivits efter det att rikslagarna infördes bygger på ett axiom. Han menar att landskapslagarna har använts som "subsidiär rätt" under de allmänna lagarnas tid och då kan nya handskrifter fortfarande ha behövts. Därför anser han också att axiomet bör omprövas. — Man kan fråga varför det i så fall inte finns några sådana sena handskrifter av landskapslagarna bevarade. Om man hade fortsatt att producera handskrifter av landskapslagarna efter 1300-talets mitt, hade man knappast behövt bryta ut kyrkobalkar och binda ihop dem med landslagarna. Inte heller hade då UpL:s bestämmelser om arv intill femte led behövt lyftas in i landslagarna. Det finns ingenting som tyder på att man fortsatte att skriva av nya handskrifter av landskapslagarna under landslagarnas tid.

Det har redan nu framgått att Carl Johan Schlyter spelar en central roll i denna avhandling. Ett helt kapitel (s. 55–66) ägnas åt *Dateringsgrunderna i Samling af Sweriges gamla lagar*. Man skulle då ha förväntat sig att Schlyter hade presenterats i avhandlingen. Ett porträtt av denne forskare skulle ha givit en god bakgrund till diskussionerna om hans forskarinsatser. Man kan jämföra med att den danska forskaren Britta Orlík Frederiksen i en kortare uppsats i *The audience of the sagas* om Schlyters forskning ägnar åtminstone en sida åt att beskriva denne forskare och hans tid. Det har relativt nyligen kommit en artikel om Carl Johan Schlyter i *Svenskt biografiskt lexikon* h. 154, s. 557–563. Artikeln är skriven av Kjell Å. Modéer. En hänvisning dit hade varit motiverad.

Paleografisk datering

Åström menar att dateringar på paleografisk grund är problematiska. Han ger en verkligt klargörande bakgrund till paleografin som dateringsgrund och till sin egen uppfattning härvidlag. Åström utgår därvid från den traditionella paleografiska periodindelningen av tiden 1350–1550 och nämner att tiden 1350–1370 hör till den äldre gotiska perioden, tiden 1370–1520 till den yngre gotiska perioden och tiden 1520–1550 till den nygotiska perioden. Han skriver också att övergångarna mellan dessa perioder måste ha skett genom generationsskiften (s. 57). Här har Åström naturligtvis rätt. Dessa teoretiskt uppställda perioder har ingenting att tillföra beträffande dateringen av en enstaka handskrift. Det som är intressant är identifieringen av den enskilde skrivaren och dennes handstil samt de därtill hörande individuella skrivardragen.

Åström menar att en skrivare på den tiden kan ha varit verksam som skrivare i ett halvt århundrade eller mera (s. 57). Detta är överdrifter. Medelåldern bör vid den aktuella tiden ha varit cirka 40 år. En skrivare var knappast färdig som skrivare förrän i 20-årsåldern. Skrivare som kan visas ha varit verksamma mer än 20 år är en sällsynthet. En egen undersökning som undertecknad har gjort bland 800 skrivare visar att knappt en procent av skrivarna, sju stycken, har varit verksamma i mer än 30 år. En enda skrivare har varit verksam i 53 år. Därefter är en skrivare verksam i 43 år, en i 40 år, en i 37 år, en i 36 år, en i 34 år och en i 32 år. Åström säger på s. 59 att den paleografiska dateringen försvåras av att "den enskilda handstilen kan ha drag som inte stämmer överens med den allmänna tendensen" (s. 59). Detta är dock i stället en fördel, eftersom det möjliggör att särskilja en handstil från flertalet andra handstilar.

På s. 60 säger författaren: "Dessvärre är paleografin i många fall den enda dateringsgrund som erbjuds." Detta torde vara en alltför snabb slutsats. I fråga om handskrifter finns det alltid textbärare och dessa kan ju vid varje tillfälle undersökas kodikologiskt.

Kodikologisk datering

När det gäller den kodikologiska dateringen utgår Åström endast från förhållandet mellan pergamentböcker och pappersböcker och framhåller att Schlyters uppfattning generellt tycks ha varit att pergamentböcker är äldre (s. 64–66). Men till kodikologin räknas så mycket annat som Åström har bortsett ifrån. Hit hör i själva verket en handskrifts hela uppbyggnad från det enskilda bokbladet till hela volymens anordnande.

Detta är alltså en dateringsmöjlighet, som finns vid varje handskrift och som aldrig får förbises.

Språklig datering

Språket som grund för dateringar tar Åström upp mycket kortfattat på s. 64. Han underkänner denna dateringsmöjlighet, eftersom språket i en skriftföljd, som man har daterat utifrån en viss språkhistorisk teori om språkformen, aldrig kan ifrågasätta denna teori. Det är klart att språkformen i stort sett inte kan närmare datera en viss text. Men författaren nämner inte att den *enskilde* skrivarens språk kan hjälpa till att hålla samman olika texter. Ofta har en enskild skrivare originella språkdrag, som kan kännas igen, se exempelvis Wiktorsson 1976 s. 47–59 och 1997 s. 257–266. — Avhandlingsförfattaren har över huvud taget en alltför pessimistisk syn på vad språket kan berätta. På s. 109 i not 291 säger han: "Språkformen kan ofta ses som både svensk [och] dansk [och] i vissa fall norsk". Jfr dock Wiktorsson 1990 s. 179, där det framgår att man redan på 1300-talet i vissa fall till och med kan urskilja dialekter inom ett språk.

Textuell datering

Den textuella dateringen är ett vidsträckt fält och Patrik Åström tar endast upp en del av den till närmare skärskådande. Dessförinnan ger han dock en fyllig översikt över detta område. På s. 62–63 nämner Åström att ett textvittne till ett daterat verk kan ha skrivits långt efter den tidpunkt som verket anger. Det är naturligtvis riktigt, men ofta finns det komplikationer i en text, som gör att man får en viss hjälp vid dateringen. Ett sådant fall nämner Åström själv på s. 63. Det gäller Cod. Holm. B 154, Stockholms stads eget exemplar av StL. Här har just det blad bytts ut som skildrar sammansättningen av städernas råd. Enligt Wessén 1966 s. xxii pekar detta på att själva handskriften är skriven före år 1471, då rådets sammansättning ändrades. Mot detta vänder sig Åström, som menar att utbytet av bladet kan ha skett långt efter 1471 och att det därför också finns tidsutrymme för att själva handskriften har tillkommit efter 1471. Men hur pass stor är sannolikheten för att just detta blad skulle behöva bytas ut, om det inte ersätter ett blad med den äldre bestämmelsen, som är skriven under den äldre bestämmelsens tid före 1471?

I ett kapitel med rubriken *Datering på textuell grund* (s. 67–139) går författaren vidare med textuell datering. Som ovan har nämnts behand-

las här 1) skrivarnotisernas *direkta textuella* dateringsuppgifter, 2) *indirekta textuella* dateringsuppgifter med hjälp av textvittnen, som är daterade eller låter sig dateras. I det senare fallet redogörs för 43 olika daterade följevark och 27 olika daterbara följevark. Härigenom får man en tidigast tänkbara datering av de olika primära skriftföljderna. Författaren använder här en äldre metod och plockar isär handskrifterna i deras beståndsdelar. Bättre och mera i samklang med våra dagars forskning hade varit att som sker i Patrik Åströms *Katalog över 136 senmedeltida svenska laghandskrifter* beskriva handskrift för handskrift, även om det hade tagit mera plats. Om man nu såsom Åström gör vill plocka isär handskrifterna i deras olika beståndsdelar i form av olika verk och följevark, bör man vara konsekvent och hålla isär dem fullt ut. Så sker inte hos Åström. Sålunda förs 1474, 1483 och 1484 års stadgor, som är daterade i Kalmar ("Kalmar recess"), samman. Detsamma gäller Kyrkliga stadgor och statuter 1248–1478 samt 1510 (s. 89–92).

Att få en tidigast tänkbara tidsgräns är ofta inte till mycken hjälp. I bilaga 6 (s. 224 ff.) får vi bland annat veta att följande handskrifter dateras till *t.* 1347 (=tidigast 1347) och ingenting mer: a) U:B23, b) S:B11 och c) S:B7. Men dessa handskrifter har redan på annat håll betydligt noggrannare daterats till a) senast 1363 (= MELL H; Wiktorsson 1989 s. lviii–lix), b) 1370-talet (= MELL G, Wiktorsson 1982, s. 13) och c) 1380-talet (= MELL R; Wiktorsson 1981 s. 94).

Man ställer sig ibland också undrande till vissa av dessa tidigaste tidsgränser. Sålunda betecknas StL med *t.* 1345. Varför används inte en säkrare tidsgräns, exempelvis 1365, som författaren nämner på s. 99? Hur troligt är det att man först skapade StL (som gällde c:a 5 % av befolkningen) och inte förrän senare MELL (*t.* 1347, som berörde 95 % av befolkningen)? Det är faktiskt mindre troligt. Och hur troligt är det att StL skapades före mötet i Örebro i april 1347, som berörde alla kyrkobalkar både i landslag och stadslag? Också det är mindre troligt.

Ett liknande fall nämns på s. 103 f. Här anges den tidigaste tidsgränsen för KrLL till 1435. Orsaken härtill uppges vara att detta år delades det tidigare lagmansdomet Österlanden (Finland) in i två, Norrfinne och Söderfinne, vilket omtalas i Kungabalken 1, men denna uppgift finns redan i en handskrift (B) av Södermannalagen (SdmL), som är tillkommen tidigast 1327. Det visar det horribla i detta dateringssätt. Varför inte använda Stadfästelsebrevets årtal 1442, som omtalas på s. 19 i avhandlingen?

På s. 127 överväger författaren möjligheten att datera med hjälp av "Smärre verk som förefaller vara i någon mening dagsaktuella": *Brev-*

formulär 1419(?), *Om rättegång mot mäster Siggas hustru 1461* och *Fastebrev utfärdat av Lars Sonesson 1477*. Här verkar författaren vara ute på osäker mark. Det är mycket svårt att veta vad som var "dagsaktuellt" på medeltiden. De tre angivna källorna kan ha tagits in sent i lagböckerna av mycket speciella skäl, som vi inte vet någonting om. Det behöver inte röra sig om en tidsmässig aktualitet utan kan avse att innehållet har blivit aktuellt genom att ett liknande rättsfall har tagits upp.

På s. 136 summeras dateringarna på textuell grund. Resultaten är marginella. Ofta anges att handskrifterna *kan* eller *kan möjligen* vara äldre än vad tidigare forskning (läs Schlyter) har kommit fram till.

Vattenmärkesdatering

Inledningsvis ger Åström en klar översikt över vattenmärkesdateringen och nämner både fördelar och nackdelar med denna metod. Åström söker här göra de tidsintervall som vattenmärkena daterar tidsföljderna till att vara så korta som möjligt. På s. 144–147 sägs att två dateringsmöjligheter föreligger: A) dels en fullständig identifiering mellan vattenmärken, med ett tidsintervall på ± 4 år, dels B) en typologisk datering, där tidsintervallet sätts till ± 10 år. De korta tidsintervallen hos Åström bygger på att papperet på den tiden enligt honom skulle ha varit en bristvara. Det användes därför relativt kort tid efter det att det blev tillgängligt. Men frågan är om papperet verkligen var en bristvara. Det slog ju under 1400-talets senare hälft ut pergamentet, som inte heller det var någon bristvara. I vissa handskrifter finns det flera olika typer av vattenmärken. Se exempelvis tabell 18, s. 155 i avhandlingen! Man får härigenom en känsla av att papper hämtades från olika håll och att det inte rädde någon brist på det. Vid A) är det fråga om att vattenmärket i en viss handskrift är *identiskt* med ett annat vattenmärke som är daterat. På s. 157 räknar Åström här in sådana fall där det inte rör sig "om exakt samma märke" . . . "men likheten är påfallande". Märkena är "i det allra närmaste identiska". Men så kan man inte göra, utan identifikationen måste bygga på fullständig identitet. Om exempelvis det märke som man jämför med är daterat till 1481, blir intervallet på ± 4 år 1477–1485. Enligt Åström skall man därefter avrunda årtalen till närmast före och efter liggande jämna tiotal år för att underlätta jämförelser mellan olika perioder (s. 147). Vi får här ett beräknat intervall 1470–1490. Jfr tabell 18, s. 155. Låt oss ta ett exempel ur denna tabell. Den första handskriften där, AM46, innehåller vattenmärkena 211, 213, 234 och 235. (Numren hänför sig till numreringen av vattenmärken i Patrik Åströms *Vattenmär-*

ken i svenska medeltida laghandskrifter och Uppsala universitetsbiblioteks medeltida pappersbrev.) Märke 211 identifieras med Piccard, Oxhuvud IV:31, daterat 1474 (se bild 1). Om märket 211 är identiskt med Piccards märke, får vi ett intervall på ± 4 år 1470–1478 och med utjämning till jämna tiotal år 1470–1480. Om märke 213 är identiskt med Piccard, Oxhuvud VII:63, blir dateringen utifrån årtalet 1474 densamma (1470–1480). Märkena 234 och 235 identifierar Åström med Piccard, Oxhuvud IX:174 som är belagt 1481. Vi får då intervallet på ± 4 år 1477–1485 och med utjämningen till jämna tiotal år 1470–1490.

Nu kan det emellertid inte hävdas att identitet råder mellan de fyra märkena i AM 46 och de av Åström föreslagna märkena hos Piccard. Se bild 1! Vid 211 är avståndet mellan varptrådarna 35 mm, men i Piccard, Oxhuvud IV:31 är det 41–42 mm. Dessutom är höger öra (heraldiskt höger) på oxhuvudet i 211 placerat alldeles vid varptråden, vilket är mycket ovanligt. I 213 är spirans prydnad ett kryss, men i Piccard, Oxhuvud VII:63 är den en vågrät linje, som tillsammans med spiran bildar ett kors. I 234 lutar spiran starkt åt heraldiskt vänster, något som inte förekommer i Piccard, Oxhuvud IX:174. I 235 är hornen mera böjda och oxens öron bredare än i Piccard, Oxhuvud IX:174.

I ett sådant läge är man hänvisad till en typologisk jämförelse. Typen i 211 och 213 hör hemma i tidsperioden 1462–1486. Med ± 10 år får vi ett tidsintervall 1452–1496 och om därtill läggs utjämningen till jämna tiotal år blir intervallet 1450–1500. 234 och 235 kan föras till tiden 1480–1509 och med ± 10 år får vi intervallet 1470–1519 samt med avrundningen till jämna tiotal år 1470–1520. I båda fallen är det därför fråga om ett intervall på 50 år, alltså ett betydligt vidare intervall än 1480–1490, som Åström räknar med för AM46 i tabell 18, s. 155. Detta gör att alla Åströms dateringar med vattenmärken bör kontrolleras, då det gäller vidden hos de framräknade intervallen. I sina vattenmärkesdateringar resonerar Åström som om han har undersökt en mycket stor del av det papper som var i bruk vid medeltidens slut. I själva verket torde endast någon procent av allt det papper som var i omlopp i Europa på den tiden ha nått Sverige. Och hela denna procent användes nog inte till att skriva på. Man kan också ställa frågan hur stor andel av det papper som användes för skrift, som finns kvar. Kanske har vi kvar 10 % av det som en gång har skrivits, vare sig det skrivna står på pergament eller papper. Vi har alltså kvar endast någon promille av allt papper från slutet av medeltiden och Åström har undersökt endast en mindre del av denna promille. Möjligheterna att finna identiska vattenmärken är alltså små.

På s. 167 menar Åström att den typologiska vattenmärkesdateringen

AM46 är daterad 1484 (1480–1490) enligt tabell 18, s. 155.

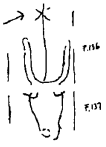

		<i>varp</i>	<i>öron</i>	<i>horn</i>	
		211 P IV:31	35 mm 41–42 1474	29 mm 30–31 1474	23 mm 28–30
211	P IV:31	1450 ↔	1462–1486 ↔	1500	
		213 P VII:63	35(?) mm 40 1474	– 31–32 1474	27 mm 30
213	P VII:63	1450 ↔	1462–1486 ↔	1500	
		234 P IX:174	36 mm 37–38 1477 1470	30 mm 30 mm 1481	– – 1485
234	P IX:174	1470 ↔	1480–1509 ↔	1520	
		235 P IX:174	37 mm 37–38 1477 1470	– 30 mm 1481	– – 1485
235	P IX:174	1470 ↔	1480–1509 ↔	1520	

Bild 1. Vattenmärken i den självdaterande handskriften AM46 (P = Piccard, Oxhuvud)

är säkrare än den paleografiska dateringen. Detta kan inte vara riktigt. Tabell 24, på s. 166, som gäller just typologisk datering, visar att 16 av 19 skriftföljder har ett längre tidsintervall än 30 år. En skrivare å andra sidan var mycket sällan aktiv under så pass lång tid som 30 år. Ovan har fram-

hållits att detta gäller endast i en knapp procent av de kända fallen.

I sin sammanvägning av resultaten av de olika dateringarna (s. 169–175) fortsätter Åström att framhålla fördelarna med vattenmärkesdateringen (s. 169). Detsamma gäller också den textuella datering som han har använt. Också denna har visat sig ha uppenbara nackdelar, eftersom den endast ger en tidigaste tidsgräns. Författaren har förbisetat att framhålla att *alla* dateringsmetoder måste användas så långt de räcker, om goda resultat skall nås, då det gäller att fastställa en handskrifts ålder. Det är alltså fel att utesluta datering med hjälp av paleografi, språk och kodikologi.

Ett stort plus i avhandlingen vill jag sätta för kapitlet om *produktionen av lagböcker i det medeltida Sverige* (s. 176–186). Endast några smärre påpekanden skall här göras beträffande detta kapitel. På s. 177 gör Åström ett onödigt antagande, då han menar att Gustav Vasa, eller någon av hans söner, har styrt det förhållandet att KrLL kom att ersätta MELL under 1500-talets senare hälft. Detta är inte något nödvändigt antagande. För det första finns det knappast någonting som antyder att så skulle ha varit fallet. För det andra är det svårt att se något övertygande motiv för en sådan påverkan.

På s. 182 menar Åström att det inte är rimligt att "alla de 58 böcker som innehåller UpL:s kyrkobalk har varit framställda endast i Uppland". Detta är säkert riktigt, men man får inte glömma att UpL på sin tid var en lag också för hela Norrland och hela Finland.

På s. 183 konstaterar Åström att många stadganden i lands- och stads-lagarna av Schlyter antogs vara "hämtade från landskapslagarna, men de kan möjligen vara hämtade från fristående, numera förlorade stadgor". — Om stadganden i lagarna är "från fristående numera förlorade stadgor", kan detta faktiskt ofta kontrolleras genom ordalydelsen. Stadganden som har tagits över från bevarade stadgor till landskapslagar är nämligen ofta kraftigt förändrade. Föreligger stora likheter mellan ett stadgande i en landskapslag och i en landslag, finns det anledning att räkna med en direkt överflyttning från landskapslag till landslag, utan att någon stadgas ordalydelse skall blandas in.

Sammanfattning

När jag nu sammanfattar mina synpunkter på Patrik Åströms avhandling, vill jag först framhålla arbetets förtjänster, om de skulle ha kommit något i skymundan i det föregående.

För det första vill jag framhålla ämnets *omfattning*. Jag vet mig inte

tidigare ha träffat på ett så vidsträckt avhandlingsämne. Det brukar anses vara omfattande nog att i en avhandling behandla en enda handskrift. Här laborerar författaren med 136 olika handskrifter.

För det andra vill jag lyfta fram avhandlingens *bredd*. En mängd frågor passerar revy och författaren tar ställning. I en del fall skulle författaren ha kunnat gå mera rakt på problemen. Men då skulle många intressanta idéer ha gått förlorade och avhandlingen skulle ha tappat något av sin särprägel. Vi har nu fått en avhandling, som är rik på synpunkter. Ingen som i fortsättningen sysslar med våra medeltida lagar kommer att kunna undgå att ta ställning till de resultat som har uppnåtts i Åströms avhandling.

Avhandlingen är en guldgruva genom sina många *kataloguppställningar*. De flesta av dem är fyllda av information. Utan ett levande intresse för att skapa kataloger skulle detta arbete säkerligen inte ha kunnat genomföras på detta sätt.

Författaren går också mycket *varsamt* fram mot forskare, som till äventyrs står för andra uppfattningar än han själv har. Detta anser jag vara ett stort plus med Patrik Åströms arbete. Undantaget är väl C. J. Schlyter, som ibland behandlas litet mera robust.

Mina främsta invändningar gäller valet av *metod*. Författaren har avstått inte bara från den språkliga och paleografiska utan också från den kodikologiska dateringsmetoden. På så sätt har de i mitt tycke mest intressanta dateringsmetoderna valts bort. I stället har en datering på textuell grund och en vattenmärkesdatering använts. Den textuella dateringen ger ganska *begränsade resultat*, eftersom den endast ger en tidigast möjliga datering. Vattenmärkena ger egentligen betydligt *vagare dateringar* än avhandlingen vill låta påskina. De framräknade tidsintervallen blir betydligt vidare än de tidsintervall som man har att räkna med, då man exempelvis daterar handskrifter genom att identifiera skrivare på paleografisk väg. Dateringarna är alltså mindre tillfredsställande — men avhandlingen i sig själv är ett storverk.

Litteratur

- Frederiksen, Britta Olrik, "Det første stemma, dets videnskabshistoriske baggrund og skaber(e)". I: *The Audience of the Sagas I*. Göteborg 1991. The Eighth International Saga Conference. S. 110–20.
- Modéer, Kjell Å., "Carl Johan Schlyter". I: *Svenskt biografiskt lexikon* h. 154 (2001). S. 557–63.
- Wessén 1966 = Wessén, Elias, "Text och handskrifter". I: *Magnus Erikssons stads-*

- lag*, i nusvensk tolkning. Utg. av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1: Rättshistoriskt bibliotek 7. Stockholm 1966. S. xviii–liv.
- Wiktorsson 1981 = Wiktorsson, Per-Axel, *Avskrifter och skrivare. Studier i fornsvenska lagtexter*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia 17. Uppsala 1981.
- Wiktorsson 1982 = Wiktorsson, Per-Axel, *Två förbönslängder från det medeltida Strängnäs*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Filologiskt arkiv 26. Uppsala 1982.
- Wiktorsson 1989 = Wiktorsson, Per-Axel, "Inledning". I: *Magnus Erikssons landslag enligt Cod. Ups. B 23*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet 78. Lund 1989.
- Wiktorsson 1997 = Wiktorsson, Per-Axel, "On the Scribal Hands in the Manuscripts of *Skempton*". I: *Master Golyas and Sweden. The Transformation of a Clerical Satire*. Ed. by Olle Ferm and Bridget Morris. Sällskapet Runica et Mediævalia. Scripta minora II. Stockholm 1997.
- Åström, Patrik, *Senmedeltida svenska lagböcker. 136 lands- och stadslagshandskrifter. Dateringar och dateringsproblem*. Stockholm 2003. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New series 32.
- Åström, Patrik, *Vattenmärken i svenska medeltida laghandskrifter och Uppsala universitetsbiblioteks medeltida pappersbrev* (Manuskript 197 s.).
- Åström, Patrik, *Katalog över 136 senmedeltida svenska laghandskrifter*. Proversion (Manuskript, 125 s.).